

ՀՏԴ 398

Բանահյուսություն

Արմեն ՄԱՐԳՍՅԱՆ

ԱրՊՀ ալ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, ք.գ.թ.,

ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ

E-mail: armen.sarkisyan.68@mail.ru

ԱՐՅԱԽԻ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՌՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածում ներկայացվում է Արցախի բանահյուսության գրառման համառոտ պատմությունը 19-րդ դարի կեսերից մինչև մեր օրերը: Առանձին պարբերություններով քննության են առնվում Արցախի բանահյուսական ժողովածուները, դրանցում տեղ գտած տարբեր ժանրերի ստեղծագործությունները, գիտական տառադարձության աղավաղումները և այլ հարցեր: Անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախի բանահյուսության ուսումնասիրության պատմությանը:

Բանալի բառեր՝ բանահյուսություն, ժողովածու, հոդված, հեքիաթ, առակ, հանելուկ, ավանդություն, զվարճախոսություն, առած, անեծք, օրհնանք

A. Саргсян

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ЗАМЕТОК ОБ АРЦАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

В статье представлена краткая история заметок об арцахском фольклоре с середины XIX века до наших дней. В отдельных абзацах рассматриваются фольклорные сборники Арцаха, произведения разных жанров, искажения научной транслитерации и другие вопросы. Делается ссылка и на историю изучения арцахского фольклора.

Ключевые слова: фольклор, сборник, статья, сказка, басня, загадка, традиция, прибаутка, пословица, проклятие, благословение

A. Sargsyan

A BRIEF HISTORY OF NOTES ON ARTSAKH FOLKLORE

The article presents a brief history of notes on Artsakh folklore from the middle of the 19th century to the present day. In separate paragraphs,

folklore collections of Artsakh, works of various genres, distortions of scientific transliteration and other issues are considered. Reference is also made to the history of the study of Artsakh folklore.

Key words: *folklore, collection, article, fairy tale, fable, riddle, tradition, byword, proverb, curse, blessing*

Հայ ժողովրդական բանահյուսության հարուստ ժառանգության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արցախը, որի արմատները թաղված են խոր հնադարում: Լինելով հարազատ ժողովրդի մտքի ու հոգու վառ արտահայտություններ՝ ժողովրդական տարբեր ժանրերի ստեղծագործությունները մշտապես ուղեկցել են արցախահայությանը՝ ներկայացնելով նրա նիստն ու կացը, հոգեկան ապրումներն ու երեւակայությունը, անցյալն ու ներկան՝ հաճախ լուսաբանելով մի շարք հարցեր, որոնք պատմության եւ այլ գիտությունների համար անլուծելի են: Դժբախտաբար, հազարամյակների ընթացքում ստեղծված ճոխ բանահյուսության միայն մի մասն է մեզ հասել՝ ժամանակին գրի չառնվելու պատճառով:

Արցախյան ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքմանն առաջին անգամ ձեռնամուխ են լինում ժամանակի շուշեցի նշանավոր մտավորականներ Առաքել Ալեքսանդր եւ Գրիգոր Բահաթրյանները, ովքեր 1860թ. մայիսի 6-ից օգոստոսի 6-ը Շուշիում գրի են առնում հեքիաթներ, զրույցներ, անեկդոտներ, խաղիկներ: Այդ գրառումներում առանձնապես արժեքավոր են հեքիաթները, որոնք ընդհանրապես հայկական հեքիաթների գրառման անդրանիկ նմուշներն են: Սակայն Բահաթրյանները որեւէ վկայություն չեն թողել բանասացների ու գրառման վայրի մասին, ինչը կասկածելի է դարձնում դրանց՝ անմիջապես բանասացից, թե հիշողությամբ վերարտադրելու միջոցով գրառվելու հանգամանքը: Հավաքածուի բնագրի մեջ պահպանված է «Հաքյաթին ընտրությունը» խորհրդածությունը, որտեղ ասվում է. «Հաքյաթին ընտրությունը էն ա, որ մին հաքյաթի մեջի տուրուստ պան ինի: Հաքյաթեն ամենը սոտ պաներ ա, ուրուր քցած, էրկանացրած: Ամմա կյիրիլիս վախտը հինչ ինի, պետում ա կյիրենք: Բայց մունք մեր խելքին ըկորա պետում ա փոնըցընենք, տեսնանք, որըն ա լափ շինովի, որըն ա ճշմարիտից մոտի, որըն ա լափ ճշմարիտ»¹:

Իրենց պակասություններով հանդերձ՝ այս հեքիաթները բովանդակության եւ պատմելաձեւի տեսակետից մեծ արժեք ունեն, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այդ ժամանակի բանահավաքչական աշխատանքների ընթացքը եւ մակարդակը:

Դեռեւս 19-րդ դարի 70-ական թվականներին, ձեռնամուխ լինելով հայ բանահյուսության գրառմանը, երիտասարդ բանահավաք, հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանը հրապարակավ դիմում է հայ հասարակությանը՝ կոչ անելով փրկելու եւ հրատարակելու ժողովրդի հոգեւոր մշակույթի գանձերը²:

¹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երեւան, 1973, էջ 706

² «Մշակ», 1882, N 4, 222, 1883, N 79, 1884, N 10, 1890, N 109

Արձագանքելով այդ կոչին՝ Առաքել Բահաթրյանը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում պաշտոնավարելիս (1881- 1882թթ.) նրան է հանձնում վերոհիշյալ գրառումները, որոնք մասամբ տպագրվում են Ս.Նավասարդյանի կողմից¹, իսկ ամբողջությամբ՝ 1973 թվականին²:

Ընդհանուր առմամբ, Նավասարդյանի կոչը լայն արձագանք է գտնում հայ մտավորականների շրջանում: Շուշու թեմական դպրոցի շրջանավարտ, Վարանդայի (ներկայումս՝ Մարտունու) Նոր շեն գյուղի ուսուցիչ Միքայել Տեր-Հովհաննիսյանը գրի է առնում մի շարք հեքիաթներ, հանելուկներ, երգեր, անեծք-օրհնանքներ, առած-ասացվածքներ եւ այլ ժանրերի նմուշներ՝ ուղարկելով Ս.Նավասարդյանին, ով դրանց մեծ մասը հրատարակում է³, իսկ որոշ նյութեր հրատարակվում են 20-րդ դարի 70-ական թվականներին⁴: Ուշագրավ է այն փաստը, որ բանահավաքը իր նյութերին կցել է նաեւ ազգագրական բովանդակությամբ բարբառային բառերի բառարան:

Բահաթրյանների, Մ. Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռագրերը, ինչպես նաև Հարություն Թավրիզյանի՝ Շուշու խոսվածքով Մոսկվայում գրառած հեքիաթներն ու այլ բանահավաքների որոշ գրառումներ պահվում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի Ս. Նավասարդյանի ֆոնդում:

Այս շրջանում լայն տարածում է ստանում երգիծական ժանրի ստեղծագործությունների հավաքումը: Գալուստ Շերմազանյանը առաջին անգամ հավաքում եւ հրատարակում է Արցախի նշանավոր զվարճախոս Պըլը-Պուղու, ինչպես նաեւ Արցախում ապրած եւ գործած պատմական որոշ դեմքերի ու դեպքերի շուրջ ստեղծված գրույցները⁵, որոնք հեղինակի կողմից ենթարկվել են որոշակի մշակման եւ չունեն գրառման հանգամանքների վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ: Հեղինակը մինչեւ այդ տպագրել էր նաեւ «*Ասրի բեգ և Գիքի*» պիեսը⁶, այն համարելով Ղարաբաղի բարբառով գրված, բայց իրականում եւ գրվածքի լեզուն, եւ բացատրությունները կիսազգրական են, եղած բարբառային էլ՝ ավելի շուտ Ջուղայի բարբառով⁷:

Արցախի բանահյուսության հավաքման ու հրատարակման գործում նշանակալից է Մակար Բարխուդարյանի դերը: Քաջատեղյակ լինելով մայրենի բարբառին եւ շրջելով պատմական Արցախը՝ նա գրառել է տարբեր ժանրերի

¹ *Նավասարդյան Ս.*, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, պրակ 8, 9, 10, Թիֆլիս, 1894, 1902, 1903

² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երևան, 1973

³ *Նավասարդյան Ս.*, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, պրակ 1, Վաղարշապատ, 1882

⁴ *Գրիգորյան Ռ.*, Հայ ժողովրդական մանկական երգեր ու խաղերգեր, Երևան, 1970, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երևան, 1973

⁵ *Շերմազանեանց Գ.*, Անեկդոտներ, գուրաճալի զրոյցներ, համառոտ դեպքեր եւ առակներ մեծ մասամբ ազգային կեանքից առած, Թիֆլիս, 1878

⁶ *Շերմազանեան Գ.*, Ասրի բեգ եւ Գիքի, «Կռունկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1862, 1863

⁷ *Դավթյան Կ.*, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1966, էջ 8

նմուշներ, հատկապես ավանդություններ, զրույցներ, առած-ասացվածքներ, հանելուկներ՝ դրանք ամփոփելով «*Բարոյական, առածներ*» ժողովածուում¹: 1883 թվականին հրատարակվում է նրա «*Պըլը Պուղի*» ժողովածուն, որն ընդգրկում է գվարձախոսի շուրջը ստեղծված բանահյուսությունը²: Ժողովածուն ունի առաջաբան, որտեղ ներկայացվում է Պըլը-Պուղու կենսագրությունը, ինչպես նաև քերականական ծանոթագրություններ եւ բառարան: Միաժամանակ Բարխուդարյանը բարբառով գրել է նաև գեղարվեստական ստեղծագործություններ³: Նշանավոր է նրա «*Արցախ*» պատմագիտական աշխատությունը⁴, որը ներառում է բանահյուսական որոշ նմուշներ:

Արցախյան բառուբանով հարուստ ֆելիետոններով ասպարեզ եկավ Կոնստանդին Մելիք-Շահնագարյանը՝ Տմբլաչի Խաչանը: 1900-1901թթ. Բաքվում⁵, ապա 1907 և 1908թթ. Վաղարշապատում⁶ հրատարակվեցին նրա «*Ջուռնա-Տմբլա*» ժողովածուի գրքերը, որտեղ ամփոփված են հեղինակի՝ 1879-1907թթ. «*Նոր Դար*» եւ այլ թերթերում տպագրած ֆելիետոնները, եւ որոնք, քաղված լինելով Շուշու ընտանեկան ու հասարակական կյանքից, որոշակի աշխուժություն են առաջացնում հայ պատմաագագրական շրջանակներում եւ խթանում բանահավաքչական աշխատանքները: «Բ» գրքի վերջում հեղինակը տվել է քերականական ծանոթագրություններ եւ դժվարիմաց բառերի բացատրություններ: Լինելով բնիկ շուշեցի, ուսանելով Շուշու թեմական դպրոցում, Էջմիածնի Գեորգյան ճեմարանում եւ ապա բարձրագույն կրթություն ստանալով Ֆրանսիայում՝ մասնագիտությամբ գյուղատնտես Կ. Մելիք-Շահնագարյանը իր ողջ կյանքում գրառում է ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրերի նյութեր⁷, որոնց մի մասը հրատարակվում է⁸, իսկ ամբողջ հավաքածուն պահվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ

¹ **Բարխուտարեանց Գ.**, *Բարոյական առածներ, Թիֆլիս, 1898* (Մ. Բարխուդարյանը եւ Գ. Բար - խուդարյանը նույն անձն են)

² **Բարխուդարեանց Մ.**, *Պըլը Պուղի, Թիֆլիս, 1883*

³ **Բարխուդարեանց Գ.**, *Արագը տարին կտարի, Շուշի, 1883, Չոբանն ու նշանածը, Թիֆլիս, 1896, Միրզա եւ Աննա, Ջմրուռնիա, 1876*

⁴ **Բարխուտարեանց Մ.**, *Արցախ, Բագու, 1895*

⁵ **Մելիք-Շահնագարեանց Կ.** (Տմբլաչի Խաչան), *Ջուռնա-Տմբլա*, հ. 1-3, Բաքու, 1900-1901

⁶ **Մելիք-Շահնագարեանց Կ.** (Տմբլաչի Խաչան), *Ջուռնա-Տմբլա*, գիրք Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1907-1908

⁷ **Հայրապետյան Թ.**, *Կոնստանդին Մելիք-Շահնագարյան (Տմբլաչի Խաչան)*. Կյանքն ու գործը, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», հ. 24, Երեւան, 2007, գլուխ 5

⁸ **Մելիք-Շահնագարեանց Կ.**, *Առակներ Ղարաբաղի բարբառով, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1930, 1931, Հանելուկներ Ղարաբաղի լեզուով «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1930, Ղարաբաղի բարբերեն, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1928, Դրըցե կնանոց պընը-փեշակը, Թիֆլիս, 1882, Շոշվա դալին խերն ու շառը, Թիֆլիս, 1887, Ղանալանյան Ա., Առածանի, Երեւան, 1960, Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երեւան, 1965, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երեւան, 1973*

ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվում եւ Ե. Չարենցի անվան գրականության ու արվեստի թանգարանի՝ հեղինակի անունը կրող ֆոնդում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսերին Շուշին դարձել էր գիտամշակութային, ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման խոշոր կենտրոն¹, որտեղ ապրում եւ գործում էին բազմաթիվ նշանավոր մտավորականներ: Եվ պատահական չէ, որ հենց այստեղ հայ ազգագրության մեծ երախտավոր Երվանդ Լալայանը 1895թ. հիմնադրեց «Ազգագրական, հանդեսը», որտեղ ազգագրական եւ տեղագրական նյութերը ներկայացվում էին բանահյուսականի հետ միասին², ընդգրկելով հատկապես ավանդություններ, առած-ասացվածքներ, անեծք-օրհնանքներ, երգեր եւ այլ նմուշներ: Հանդեսի հրատարակչությունը Թիֆլիս տեղափոխվելուց հետո էլ այնտեղ շարունակվում էր արցախյան ժողովրդագրական նյութերի տպագրումը: Այստեղ է տպագրվել նաեւ Ե. Լալայանի նշանավոր «Վարանդա» աշխատությունը³, որը հազեցած է բանահյուսական նյութերով՝ հատկապես ավանդություններով⁴:

19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբին առանձին ուշադրություն է դարձվում Արցախի քնարական բանահյուսությանը: 1895թ. Խաչիկ Դադյանը՝ Վարանդայի Վերին Թաղավարդ գյուղից, լույս է ընծայում «Ղարաբաղի ժողովրդական ջրօրհնեաց երգերից» խորագրով մի շարք՝ արժեքավոր ծանոթագրություններով⁵, իսկ 1908- 1910թթ. «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր գրքերում Ա. Դադյանի հետ տպագրում 1885-1903թթ. Վարանդայի տարբեր գյուղերում գրառած խաղիկները՝ հակիրճ ծանոթագրություններով եւ բարբառային բառերի բացատրությամբ⁶: Խ. Դադյանը 1878-1920 թվականներին Արցախի տարբեր բնակավայրերից հավաքել է նաև բանահյուսական այլ նյութեր՝ հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, աշխատանքային, սգո, օրորոցային, հարսանեկանմանկական, ծիսական, վիճակի, երգեր, խաղերգեր, ծաղրերգեր, հանելուկներ, կենաց-

¹ **Խենցյան Է.**, ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները), «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովի հոդվածներ, Երևան, 2007

² **Սարգսյան Ա.**, Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը <<Ազգագրական հանդեսի>> էջերում, <<ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր>>, Ստեփանակերտ, 2017, էջ 59-66

³ **Լալայան Ե.**, Վարանդա. նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար, «Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, **Լալայան Ե.**, Վարանդա. Նշանավոր տոներ, «Ազգագրական հանդես», գիրք Գ., Թիֆլիս, 1898

⁴ **Վարդանյան Ս.**, Վարանդայի բանավոր մշակույթը Երվանդ Լալայանի և նրա թղթակից-բանահավաքների գրառումներում, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 2015, N 2, էջ 356-367

⁵ **Դադեան Խ.**, Ղարաբաղի ժողովրդական ջրօրհնեաց երգերից, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, N 12

⁶ **Դադեան Ա.**, Վարանդայի բանավոր գրականությունից, «Ազգագրական հանդես», գգ. 17, 18, 19, Թիֆլիս, 1908-1910

բարեմադրություններ են, որոնք պահվում են ՀՀ ազգային արխիվի՝ հեղինակի անունը կրող ֆոնդում (*N 319*):

20-րդ դարի սկզբին նվազում է հետաքրքրությունը դեպի բանահյուսությունը՝ կապված քաղաքական բարդ իրավիճակի հետ: Այս շրջանում բանահավաքչական աշխատանքներ է ծավալում Սարգիս Իսրայելյանը՝ Վարանդայի Նախիջևանիկ գյուղից: Նա ոչ միայն Արցախի, այլև Շամշադինի եւ Ջանգեզուրի տարբեր բնակավայրերից գրառում է հեքիաթներ, ավանդություններ, զրույցներ, մանրապատումներ, երգեր, խաղիկներ եւ այլ ժանրերի ստեղծագործություններ, կազմում բարբառային բառերի բացատրական բառարան: Ս. Իսրայելյանի գրառումների մի մասը տպագրվում է առանձին գրքով¹, մի մասը՝ համահավաք ժողովածուներում², որոշներն էլ ձեռագիր վիճակում պահվում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի՝ հեղինակի անունը կրող ֆոնդում:

20-րդ դարի կեսերին Արցախի բանահյուսության գրառման աշխատանքները նորից աշխուժանում են: Երախտագիտությամբ պետք է հիշել ծննդով շուշեցի, Բաքվի պետական մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանի անունը, որի 1920-60-ական թվականներին Շուշուց եւ Արցախի տարբեր գյուղերից հավաքած նյութերը ամփոփվեցին «*Հայ ժողովրդական հեքիաթներ*»³ եւ «*Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը*»⁴ ժողովածուներում: Սրանցից առաջինում ընդգրկված է 156 հեքիաթ, որ ամբողջությամբ գրի է առել Մ. Գրիգորյանը 1922-56թթ. ընթացքում: Մյուս ժողովածուն աչքի է ընկնում բազմաժանրությամբ՝ ժողովրդական վիճակի երգեր (ջանգյուլումներ), հեքիաթներ, զրույցներ, ավանդություններ, բանաձեւային բանահյուսության նյութեր:

Հեղինակը, երկար տարիներ շրջագայելով պատմական Արցախի Վարանդա, Գյուլիստան, Խաչեն, Դիզակ եւ Զրաբերդ գավառների բնակավայրերը, եռանդուն ջանասիրությամբ, անձնվեր սիրով ու հմտությամբ է գրի առել բոլոր այդ ստեղծագործությունները: Ժողովածուներին կցված են բացատրական բառարաններ եւ ծանոթագրություններ: Մ. Գրիգորյանի ձեռագրերը ներկայումս պահվում են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում:

1960-70-ական թթ. Արցախի ժողովրդական բանահյուսությունը հարստացվում է նոր բանահավաքների գրառումներով (Բ. Ղազիյան, Ա.

¹ *Իսրայելյան Ս., Ղարաբաղի զվարճախոս Պըրը Պուղին, Երևան, 1956*

² *Հարությունյան Ս., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 6, Երևան, 1973*

³ *Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ. 5, Երևան, 1966*

⁴ *Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծանոթագրությունները Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի), Երևան, 1971*

Ղազիյան, Մ. Առաքելյան, Ռ. Ղահրամանյան, Մ. Մխիթարյան, Մ. Օհանջանյան, Լ. Հարությունյան):

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող Միքայել Առաքելյանը 1960-ական թթ. Արցախի տարբեր գյուղերից հավաքում է բանահյուսական բազմաթիվ նյութեր, որոնց մեծ մասը տպագրվում է¹:

1960թ. Ստեփանակերտում բացվում է ժողովրդական ստեղծագործության մարզային տունը, որի աշխատակիցների՝ մարզի տասնյակ գյուղերից գրառած բազմաթիվ հեքիաթների, առակների, զրույցների, ավանդությունների, առած-ասացվածքների, ժողովրդական խաղիկների եւ այլ ժանրերի նյութերի մի մասը հրատարակվում է²:

1983թ. լույս է տեսնում Ալվարդ Ղազիյանի «Արցախ» խորագրով բանահյուսական ժողովածուն³, որն ամփոփում է հիմնականում հեղինակի եւ Բարխուդար Ղազիյանի կողմից 1966, 1970-78 թթ. ընթացքում Արցախի եւ Շահումյանի շրջանի 25 բնակավայրերից գրառված նյութերը՝ հեքիաթներ, զրույցներ, առակներ, զվարճախոսություններ, ավանդություններ, երգեր, խաղերգեր, մականուններ, առած-ասացվածքներ, անեծք-օրհնանքներ, երդումներ, սպառնալիքներ: Ժողովածուի վերջում կան ծանոթագրություններ եւ բարբառային բառերի բացատրություններ: Ծանոթագրություններում տրվում են բանահյուսական ստեղծագործությունների սերման ու կենցաղավարման հանգամանքները, բանասացների կենսագրական տվյալները, հայացքները, մեկնաբանություններն ու գնահատականները պատմվող նյութի վերաբերյալ, նյութերի գրանցման վայրն ու ժամանակը: Ժողովածուն ունի առաջաբան, որտեղ արժեւորվում են մինչեւ այդ հրատարակված աշխատանքները, ներկայացվում տվյալ ժողովածուն կազմելու հանգամանքները եւ սկզբունքները: Հետաքրքիր է այն փաստը, որ հեքիաթների շարքում զետեղված է նաեւ հայ ժողովրդական էպոսի առաջին ճյուղի մի պատումը՝ «Սանասար նան Բաղդասարը»: Ալվարդ Ղազիյանը բանագետ Սվետլանա Վարդանյանի հետ կազմել է նաեւ «Բաքվի հայոց բանահյուսությունը» ժողովածուն⁴, որի նյութերի զգալի մասը գրառված է Բաքվում բնակվող արցախցի բանասացներից:

Արցախի բանահյուսության հավաքման գործընթացին նոր թափ հաղորդեց Մարտունու շրջանի Աշան գյուղի վաստակաշատ ուսուցիչ, բանահավաք Լեւոն Հարությունյանի՝ 1991թ. հրատարակած «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» ժողովածուն⁵, որտեղ բացի բանահյուսական վերոհիշյալ

¹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ.6,7, Երեւան, 1973, 1979

² Նմուշներ Լեւոնյանի Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսությունից (կազմողներ՝ Մ. Առաքելյան, Ռ. Ղահրամանյան), Երեւան, 1978

³ Ղազիյան Ա, Արցախ, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն», հ.15, Երեւան, 1983

⁴ Բաքվի հայոց բանահյուսությունը (կազմել, ներածությունը գրել եւ ծանոթագրել են Ա. Ղազիյանը, Մ. Վարդանյանը), Երեւան, 2004

⁵ Հարությունյան Լ., Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երեւան, 1991

Ժանրերից, հեղինակն ուշադրություն է դարձրել նաև ասույթաբանական բանահյուսության ամենատարբեր տեսակների՝ կենացներ, խրատ, սուգ, ծիսական արտահայտություններ, դարձվածքներ, անձնանուններ եւ այլն: Միաժամանակ տրվում են տեղեկություններ ժողովրդական որոշ խաղատեսակների, բուսական եւ կենդանական աշխարհի, ուտեստի, սովորությունների, ծիսական երգերի, պարերի վերաբերյալ: Ընդարձակ առաջաբանում ներկայացվում է արցախյան բանահյուսության էությունը՝ որպես արցախցու հոգու եւ մտքի արտահայտություն: Ժողովածուն ունի բացատրական բառարան եւ ծանոթագրություններ: Բանահյուսական եւ ազգագրական բազմաթիվ նյութեր են ընդգրկված հեղինակի՝ նույն խորագիրը կրող հաջորդ¹, ինչպես նաև «Կաթնակորեկ»² ժողովածուներում:

Արցախի տարածքից նյութեր են գրավել ու հրատարակվել նաև այլ հեղինակների կողմից³: Բազմաթիվ նմուշներ են ընդգրկված հայ բանահյուսական համահավաք ժողովածուներում⁴, ինչպես նաև Արցախի ու նրա տարբեր բնակավայրերի պատմությանը, ազգագրությանը, բարբառին

¹ **Հարությունյան Լ.**, Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երկրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2004, Երրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2007, Չորրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2009, Հինգերորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2011

² **Հարությունյան Լ.**, Կաթնակորեկ, Երևան, 1998

³ **Ալեքսանյան Ն.**, Հայացք ի ներս, Ստեփանակերտ, 1995, **Անյան Մ.**, Ծիծաղի հարյուր ակնթարթ, Ստեփանակերտ, 1995, **Գրիգորյան Գ.**, Սոխրաթաղյան ժպիտներ, Ստեփանակերտ, 1998, **Խաչատրյան Ա.**, Մեր գյուղի մարդիկ (Արցախյան զվարճապատումներ), Երևան, 2014, **Հախումեանց Ս.**, Առակ ի բարբառ արցախեցւոց, <<Արարատ>>, Ս. Էջմիածին, 1877, թիւ ԺԲ, էջ 460-461, **Հայրապետյան Թ.**, Երգինքան իրեք խնձոր վեր ընգավ ու տասը խրատ, Երևան, 2014, **Հայրապետյան Հ.**, Ականջդ կանչի, Պուղի, Ստեփանակերտ, 2013, **Հայրապետյան Ռ.**, Ղարաբաղյան խաղիկներ, Ստեփանակերտ, 2000, **Ղանդամանյան Գ.**, Վարդուտ զավառի բառ ու բանը, Երևան, 2011, **Ղանդամանյան Ռ.**, Առածանի, Ստեփանակերտ, Արցախյան զվարճախոսություններ, Ստեփանակերտ, 2011, Խաղիկներ, Ստեփանակերտ, 2005, **Ղուկասյան Ս.**, Արցախյան պատումներ, Ստեփանակերտ, 2010, **Մարկոսյան Ս.**, Արցախյան անեկդոտներ, Երևան, 2004, **Պետրոսյան Մ.**, Արցախյան առածանի, ասածանի, Ստեփանակերտ, 1999 ևն

⁴ **Աբելյան Մ.**, Ժողովրդական խաղիկներ, Երևան, 1940, **Նազիկյան Ա.**, Ծաղկեփունջ, Երևան, 1960, **Հարությունյան Ս.**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, **Ղանալանյան Ա.**, Առածանի, Երևան, 1960, Ավանդապատում, Երևան, 1969, **Карапегян Г.**, Армянский фольклор, Москва, 1967, *Забавные и назидательные истории армянского народа*, Москва, 1975 ևն

նվիրված և այլ աշխատանքներում¹: Ոչ պակաս ուշագրավ են տարբեր արձակագիրների ու բանաստեղծների կողմից կատարված մշակումները²:

Նշված բոլոր բանահավաքների գործունեությունը, անշուշտ, լուրջ ներդրում է Արցախի բանահյուսական ժառանգությունը կորստից փրկելու գործում, սակայն, դժբախտաբար, պետք է ասել, որ նրանք հաճախ են անտեսել Ղարաբաղի բարբառի, հատկապես կոնկրետ խոսվածքների յուրահատկությունները՝ հավաքած նյութերը եւ հրատարակած ժողովածուները բարբառի ուսումնասիրման համար հաճախ դարձնելով ոչ հուսալի աղբյուր³: Եվ եթե որոշ աշխատանքներ տպագրվել են գրական կամ ժողովրդախոսակցական լեզվով, ապա մյուսների մեջ էլ ակնհայտ են բարբառային օրինաչափությունների աղավաղումներ, որոնք հանդես են գալիս լեզվական տարբեր մակարդակներում⁴: Հնչյունաբանական մակարդակում բանահավաքները հաճախ են անտեսել քմային ձայնավորների ու բաղաձայների, ը^է, ը^հ երկբարբառակերպերի, գաղտնավանկի ը-ի տառադարձումը: Որոշ դեպքերում հանդիպում ենք Ղարաբաղի բարբառին խորթ Ֆ բաղաձայնի գործածությանը, հաճախակի են բառասկզբի դիրքում գրաբարյան ձայնեղ պայթականների եւ կիսաշփականների պահպանման դեպքերը, չնայած բարբառում դրանք հիմնականում իլանում են: Բառապաշարային մակարդակում բարբառային օրինաչափությունների աղավաղումները պայմանավորված են բարբառին ոչ հատուկ՝ գրական հայերենի բազմաթիվ բառերի գործածությամբ, ինչպես *անգամ*, *բոլորովին*, *գուցե*, *երիտասարդ*, *թեկուզ*, *ձկնորս*, *սրամիտ*: Քիչ չեն նաեւ քերականական օրինաչափությունների խախտումները. ժողովածուների մեծ մասում նկատելի

¹ **Աբրահամյան Հ.**, Քերթ, Երևան, 2010, **Աղաջանյան Մ.**, Հաթերք, Ստեփանակերտ, 2012, **Բաբախանեան Ա.**, Ուխտավորի հիշատակարանը, Շուշի, 1890, **Գալստյան Ա.**, Հաղթանակ, Ստեփանակերտ, 2000, **Դավթյան Կ.**, Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1966, **Լիսիցյան Ստ.**, Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ), <<Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երևան, 1981, հ. 12, էջ 9-84, **Ղազարյան Խ.**, Տոմի, **Ղահրամանյան Կ.**, Արցունքոտ ժպիտներ, հ.2, Երևան, 2006, Օջախի գիրք. Նշխարներ, Երևան, 2002, **Պողոսյան Ա.**, Հաղորդի բարբառը, Երևան, 1965, **Սարգսյան Ա.**, Շաղախի ենթաբարբառը Հաղորդի ենթաբարբառի միջավայրում, Ստեփանակերտ, 2009, **Патканов К.**, Исследование о диалектах армянского языка, Санкт-Петербург, 1869 ևն

² **Ավետիսյան Ն.**, Բմ Պրլը Պուղին, Ստեփանակերտ, 2002, **Բեգարյան Հ.**, Կատակում է Պրլը Պուղին, Ստեփանակերտ, 1998, **Գաբրիելյան Գ.**, Ղարաբաղի հորովել, Ստեփանակերտ, 2003, **Խանգադյան Ս.**, Պրլը Պուղի, Երևան, 1988, **Օվյան Վ.**, Եվ Պրլը-Պուղին մի առակ պատմեց, Ստեփանակերտ, 1993 ևն

³ **Սարգսյան Ա.**, Տառադարձության կարեւորությունը բանահյուսության մեջ, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր. Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան», Ստեփանակերտ, 2007, **Սարգսյան Ա.**, Բարբառային օրինաչափությունների պահպանման կարեւորությունը բանահյուսական ժողովածուներում (Ղարաբաղի բարբառի օրինակով), «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2012, № 1

⁴ **Սարգսյան Լ.**, Արցախի բանահյուսության լեզուն, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 118

են բացառական եւ գործիական հոլովածների, դասական թվականների, օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի եւ մի շարք այլ գրականաձեւ կազմություններ: Ընդհանուր առմամբ բոլոր ժողովածուներում անտեսված է բարբառագիտության մեջ ընդունված ուղղագրության միասնական սկզբունքը՝ գրել այնպես, ինչպես արտասանվում է: Նման աղավաղումները, մեր կարծիքով, պայմանավորված են հետեւյալ գործոններով.

1. Բանահավաքները, կարեւորելով բանահյուսական նմուշների բովանդակային կողմը եւ բարբառի գիտական քննումը նպատակ չհամարելով, առաջնորդվել են բանահյուսական ժառանգությունը ընթերցող լայն շրջաններին հասու դարձնելու սկզբունքով: Այդ մասին նշված է որոշ ժողովածուների առաջաբաններում եւ ծանոթագրություններում:

2. Բանահավաքները, բավարար չափով չտիրապետելով տվյալ խոսվածքի նրբություններին, դրանք հարմարեցրել են գրական հայերենի կամ մայրենի խոսվածքի առանձնահատկություններին: Չի բացառվում, որ բազմաթիվ նյութեր գրառվել են վերհիշելով, որի դեպքում գրառողը հանդես է եկել նաեւ որպես բանասաց:

3. Հաճախ նյութը հնչյունաքերականական օրինաչափությունների խախտումներով են ներկայացնում նաեւ բանասացները՝ ձգտելով այն գրականացնել:

4. Որոշ դեպքերում էլ, անշուշտ, խախտումների պատճառները տեխնիկական են՝ պայմանավորված բարբառային տառադարձությամբ նյութերի տպագրության դժվարություններով:

Թերեւս այդ թերությունները հաշվի առնելով է կազմված և հրատարակված տողերիս հեղինակի <<Արցախի բանահյուսությունը>> ժողովածուն¹, որի մեջ ներառված են նաև հեղինակի նախորդ ժողովածուները²: Ժողովածուի ընդարձակ առաջաբանում ներկայացվում են Արցախի համառոտ պատմությունը, Արցախի բանահյուսության հավաքման, հրատարակման պատմությունը, նյութերի բանագիտական վերլուծությունը, Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբառաքերականական օրինաչափությունները: Բուն ժողովածուն, որն ընդգրկում է հեղինակի կողմից 1992-2014թթ. Արցախի Հանրապետության 163 բնակավայրերի հարյուրավոր բանասացներից գրառած բանահյուսական 8078 նմուշ, բաղկացած է երեք բաժնից՝ *Վիպական բանահյուսություն* (1.Հեքիաթներ, 2.Ավանդություններ, 3.Առակներ, 4.Զվարճախոսություններ), *Քնարական բանահյուսություն* (5.Խաղիկներ, 6.Զափածո այլ ստեղծագործություններ), *Աստիթաբանական բանահյուսություն*

1 *Մարգարյան, Ա., Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, 2015*

2 *Մարգարյան Ա., Արցախյան հանելուկներ, Ստեփանակերտ, 2002, Արցախյան ավանդություններ, Ստեփանակերտ, 2007, Արցախի բանաձեւային բանահյուսությունը, Ստեփանակերտ, 2009, Արցախյան առակներ, Ստեփանակերտ, 2011, Արցախյան զվարճախոսություններ, Ստեփանակերտ, 2014*

(7.Առած-ասացվածքներ, 8.Անեծքներ, 9.Օրհնանքներ և բարեմաղթանքներ, 10. Հանելուկներ, 11.Գյուղերի և քաղաքների մականուններ, 12.Մարդկանց մականուններ, 13.Շուտասելուկներ, 14.Հանգախաղեր): Բոլոր նյութերը բերվում են առանց բնագրերի փոփոխության՝ բարբառային տառադարձության և յուրաքանչյուր խոսվածքի առանձնահատկությունների խիստ պահպանմամբ, չնայած հարկ է նշել, որ երբեմն նույն բնակավայրի տարբեր բանասացների, անգամ նույն բանասացի հաղորդած տարբեր նյութերում երբեմն նկատվում են արտասանական զուգաձեռություններ:

Ժողովածուին կցված են նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ, ընդարձակ բառարան, անձնանունների, տեղանունների, նյութերն ըստ Ղարաբաղի բարբառի խոսվածքների ներկայացնող, տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրների ցանկեր, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով անփոփոմներ: Հեղինակը կազմել ու հրատարակել է նաև Արցախի բանահյուսության գրառման և ուսումնասիրության մատենագիտությունը¹, որտեղ ներկայացրել է Արցախի բանահյուսությանը լիովին կամ մասնակիորեն առնչվող տպագիր և ձեռագիր աշխատանքների ու նյութերի հնարավորինս ամբողջական ցանկերը՝ յուրաքանչյուր նյութի ամփոփ նկարագրությամբ:

Բանահյուսական նյութերի գրառմանն ու հրատարակմանը զուգընթաց տարբեր ժամանակներում հրատարակվել են նաև գիտական ուսումնասիրություններ: Արցախի բանահյուսության և առանձին ժանրերի վերաբերյալ բանագիտական աշխատանքներ, գրախոսություններ են հրատարակել Ա. Աթայանը², Ռ. Աթայանը³, Մ. Առաքելյանը⁴, Է.

¹ **Սարգսյան Ա.**, Մատենագիտություն Արցախի բանահյուսության գրառման և ուսումնասիրության, Երևան, 2019

² **Աթայան Ա.**, Արցախի բանահյուսության հինգ նշխարները, <<Մեսրոպ մաշտոց համալսարան. Լրատու>>, Ստեփանակերտ, 2013, N1, էջ 172-180, Ժողովրդական մանրապատում ստեղծագործությունները **Լ. Հարությունյանի** <<Նշխարներ Արցախի բանահյուսության>> ժողովածուներում, <<ԱրՊՀ. Հայագիտական ուսումնասիրություններ>>, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 150-165, **Լ. Հարությունյանի** <<Նշխարներ...>>-ի հեքիաթային աշխարհը, <<Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու>>, Երևան, 2016, էջ 261-269,

³ **Աթայան Ռ.**, Ղարաբաղի հորովելները Գոմիտասի գրառումներում, <<Սովետական Հայաստան>>, Երևան, 1988, N7, էջ 29-30,

⁴ **Առաքելյան Մ.**, Օսմանյան արշավանքների արձագանքները Լեռնային Ղարաբաղի ավանդություններում, <<Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի 1974-1975թթ. ազգագրական-բանահյուսական դաշտային աշխատանքներին նվիրված գիտական նստաշրջանի թեզիսներ, դեկտեմբերի 23-24, 1976>>, Երևան, 1976, էջ 18-19, Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը, <<Սովետական Ղարաբաղ>>, Ստեփանակերտ, 1987, 30 սեպտեմբերի, Հայտնաբերել և գրի առնել ժողովրդական ավանդությունները, <<Սովետական Ղարաբաղ>>, Ստեփանակերտ, 1988, 22 հունվարի,

Բաղդասարյան¹, Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյան², Է. Խենյան³,
Ժ.Խուրշուդյան⁴, Ա. Կալաշն⁵, Թ. Հայրապետյան⁶, Ա. Ղազիյան⁷,

¹ **Բաղդասարյան Է.**, Արցախյան բանահյուսական արվեստի գնահատության փորձ, <<Բանբեր Երևանի համալսարանի>>, Երևան, 1993, N2, էջ 187-192, Էթնոմանկավարժության գաղափարները արցախահայ բանահյուսության մեջ, <<Կանթեղ>>, Երևան, 2007, N2, էջ 227-233

² **Գրիգորյան-Սպանդարյան Մ.**, Ղարաբաղի հեքիաթները, <<Սովետական Ղարաբաղ>>, Ստեփանակերտ, 1973, 31 օգոստոսի, Ղարաբաղի ջանգյուղումները, <<Սովետական Ղարաբաղ>>, Ստեփանակերտ, 1973, 31 մայիսի

³ **Խենյան Է.**, Արմեն սարգսյան, Արցախի բանահյուսությունը, <<Էջմիածին>>, Ս. Էջմիածին, 2016, օգոստոս, էջ 167-170, Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները, <<Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր>>, Երևան, 2007, էջ 335-351, Պատմական անձանց վիպական կերպավորումը Արցախի բանահյուսության մեջ, <<Լ.Ղ. Անցյալը, ներկան, ապագան, Միջազգային գիտաժողով. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, Ստեփանակերտ>>, Երևան, 2007, էջ 325-336

⁴ **Խուրշուդյան Ժ.**, Մարտակերտի շրջանի բանահյուսությունը (ըստ 1972-79թթ. գործուղման արդյունքների), <<1978-1979թթ. ազգագրական և բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները: Ձեկուցումների թեզիսներ, մայիսի 5-7, 1980>>, Երևան, 1980, էջ 41-43

⁵ **Калашев А.**, Вардавар (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда, <<Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа>>, вып. восемнадцатый, Тифлис, 1894, отд. второй, с.1-36

⁶ **Հայրապետյան Թ.**, Առասպելական տարրերը Բահաթրյանների գրառած հրաշապատում հեքիաթներում (Շուշի, XIX դարի երկրորդ կես), <<Շուշին հայկական մշակույթի օջախ. Հայկական գրադպրության 500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանսի զեկուցումներ>>, Շուշի, 2014, էջ 107-116, Ծիսառառասպելական տարրերը Ղարաբաղում կենցաղավարող հրաշապատում հեքիաթներում՝ ըստ 2006-2008թթ. գրառած նյութերի (համեմատական ուսումնասիրություն), <<Կրթությունը և գիտությունը Արցախում>>, Երևան, 2008, N3-4, էջ 31-39, **Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյան.** Կյանքն ու գործը, <<Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ>>, Երևան, 2007, հ. 24, էջ 7-119, Ղարաբաղի զվարճախոս Պրլ Պուդին (ըստ 1991-2015թթ. Արցախում գրառած նյութերի), <<Ար.Պ. Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու)>>, Ստեփանակերտ, 2016, պրակ II, էջ 142-146,

⁷ **Ղազիյան Ա.**, Ազատամարտի արտացոլումը Ղարաբաղի ժողովրդական բանահյուսության մեջ, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 1996, N3, էջ 135-145, Լեոնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը 1970-1973թթ. գրառումների հիման վրա, <<Պատմաբանասիրական հանդես>>, Երևան, 1974, N4, էջ 235-241, **Խաչիկ Օ. Վարդապետ Ղաթեանի** ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը, <<Հանդես ամսօրեայ>>, Վիեննա, 1999, N1-12, էջ 387-402, Ղարաբաղի բանահյուսության գրառման, հրատարակման պատմություն, <<Լ.Ղ. Անցյալը, ներկան, ապագան, Միջազգային գիտաժողով. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, Ստեփանակերտ>>, Երևան, 2007, էջ 378-387, Ղարաբաղի զվարճախոս Պրլ Պուդին, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 1978, N9, էջ 60-69, Устное народно-поэтическое творчество Арцаха (обзор), <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 1990, N7, էջ 27-36

Լ.Մարգարյանը¹, Ռ. Նահապետյանը², Ա. Սարգսյանը³, Վ. Սվազյանը⁴, Ս. Վարդանյանը⁵, Ա. Փաշայանը⁶ և ուրիշներ:

Հիշատակության արժանի է նաև Լուսինե Մարգարյանի ուսումնասիրությունը⁷, որտեղ հանգամանորեն ներկայացվում են Արցախի բանահյուսության հնչյունական համակարգը, բառապաշարի շերտերը, բառիմաստային առանձնահատկությունները, հոմանիշության, խոսքի մասերի և նրանց քերականական կարգերի դրսևորումները, շարահյուսական որոշ յուրահատկություններ, տարբեր ժանրերի ոճական առանձնահատկությունները, գրականացման երևույթը և խթանող գործոնները, պայմաններն ու պատճառները:

Սրանցով չեն սպառվում Արցախի բանահյուսությանը վերաբերող և առնչվող տպագիր և ձեռագիր ժողովածուները, ուսումնասիրություններն ու նյութերը, որոնց թիվն իրականում ավելի մեծ է⁸:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, Բ.Գ.Թ. Լ.Գ.Մարգարյանը:

¹ **Մարգարյան Լ.**, Ռուս-ղարաբաղյան փոխհարաբերությունները Արցախի բանահյուսության մեջ, <<Մենարույ Մաշտոց համալսարան. Լրատու>>, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 130-136

² **Նահապետյան Ռ.**, Արմեն Սարգսյան. <<Արցախի բանահյուսությունը>>, Երևան, 2015, 747 էջ (գրախոսություն), <<Կրթությունը և գիտությունը Արցախում>>, Երևան, 2017, N3-4, էջ 135-137

³ **Սարգսյան Ա.**, Առած-ասացուածքները, անէծք-օրհնանքները և հանելուկները Արցախի բանահյուսության մեջ, <<Հայկազեան հայագիտական հանդես>>, Պէրոյթ, 2014, էջ 389-402, Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը <<Ազգագրական հանդեսի>> էջերում, <<ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր>>, Ստեփանակերտ, 2017, էջ 59-66, Արցախյան ավանդությունների ժանրային և իմաստային առանձնահատկությունները, <<ԱրՊՀ. Հայագիտական հանդես>>, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 156-173, Արցախյան ժողովրդական խաղիկները և նրանց լեզվական արվեստը, <<ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր>>, Ստեփանակերտ, 2003, N1-2, էջ 152-158,

⁴ **Սվազյան Վ.**, Արցախյան բանահյուսությունն իմ ժողովրդագիտական գործունեության ոլորտում, <<ԼՀՀ. Անցյալը, ներկան, ապագան, Միջազգային գիտաժողով. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, Ստեփանակերտ>>, Երևան, 2007, էջ 474-487

⁵ **Վարդանյան Ս.**, Արմեն Սարգսյան. Արցախի բանահյուսությունը, Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2015, 748 էջ, <<Պատմաբանասիրական հանդես>>, Երևան, 2017, N1, էջ 238-241, Բանահյուսական նյութերի կենցաղավարումը Շուշիի շրջանում (Ըստ 1970թ. Դաշտային նյութերի), <<Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր>>, Երևան, 2007, էջ էջ 351-359, Բանահյուսական նյութեր Լեռնային Ղարաբաղից, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, Երևան, 1971, , N8, էջ 88-93, Ժողովրդական բանահյուսության դրսևորումները Արցախյան ազատամարտում, <<ԼՀՀ. Անցյալը, ներկան, ապագան, Միջազգային գիտաժողով. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, Ստեփանակերտ>>, Երևան, 2007, էջ 151-152, Պաշտամունքային տարրերը <<Ալեյույայի>> արցախյան տարբերակներում, <<Պատմաբանասիրական հանդես>>, Երևան, 2002, N2, էջ 148-156

⁶ **Փաշայան Ա.**, Պըլը Պուդին հայ մշակույթի պատմության էջերում, Ստեփանակերտ, 2010

⁷ **Մարգարյան Լ.**, Արցախի բանահյուսության լեզուն, Ստեփանակերտ, 2011

⁸ Ամբողջական ցանկը տես **Սարգսյան Ա.**, Մատենագիտություն Արցախի բանահյուսության գրառման և ուսումնասիրության, Երևան, 2019, էջ 51-118